

IS'HOQXON IBRAT IJODINING JADID ADABIYOTIDAGI O'RNI

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Xabibullayeva Ma'sumaxon

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Is'hoqxon Ibrat ijodining jadid adabiyotidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda muallifning ma'rifatparvarlik g'oyalari, yangi usul maktablari rivojiga qo'shgan hissasi hamda o'zbek jadid adabiyotining shakllanish jarayonidagi ijodiy faoliyati yoritiladi.

Shuningdek, Ibrat asarlarida ilgari surilgan milliy uyg'onish, ilm-fan va ma'rifatga chaqiriq g'oyalari jadidchilik harakatining asosiy tamoyillari bilan uyg'un holda o'rganiladi. Maqola orqali Is'hoqxon Ibratning o'zbek adabiy merosidagi o'rni va uning zamonaviy ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati ochib beriladi.

ANNOTATION

This article analyzes the role and significance of Is'hoqxon Ibrat's work in Jadid literature. It highlights the author's ideas of enlightenment, his contribution to the development of New Usul schools, and his creative activity in the formation of Uzbek Jadid literature.

Also, the ideas of national revival, science, and the call for enlightenment put forward in Ibrat's works are studied in harmony with the basic principles of the Jadid movement. The article reveals Is'hoqxon Ibrat's role in the Uzbek literary heritage and his significance in modern education.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль и значение творчества Ишоххона Ибрата в джадидской литературе. Выделяются идеи автора о просвещении, его вклад в развитие школ Нового Усула и его творческая деятельность в формировании узбекской джадидской литературы.

Также изучаются идеи национального возрождения, науки и призыв к просвещению, выдвинутые в произведениях Ибрата, в соответствии с основными

принципами джадидского движения. Статья раскрывает роль Ишокхона Ибрата в узбекском литературном наследии и его значение в современном образовании.

Kalit soʻzlar: Is'hoqxon Ibrat, jadid adabiyoti, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, milliy uygʻonish, oʻzbek adabiyoti, jadidchilik harakati, ilm-fan, taʼlim-tarbiya, adabiy meros.

KIRISH

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida jadidchilik harakati shakllandi. Bu harakatning asosiy maqsadi xalqni jaholatdan chiqarish, ilm-maʼrifatga yoʻnaltirish va milliy uygʻonishni kuchaytirish edi. Jadid adabiyoti vakillari orasida Is'hoqxon Ibrat alohida oʻrin egallaydi. U oʻz ijodi va maʼrifiy faoliyati bilan oʻzbek adabiyoti va madaniyatining rivojiga katta hissa qoʻshgan.

Is'hoqxon Ibrat 1862-yilda Andijon viloyatida tugʻilgan. U oʻz davrining ilgʻor ziyolilaridan biri boʻlib, koʻplab mamlakatlarga sayohat qilgan va Sharq hamda Gʻarb madaniyatini chuqur oʻrgangan. U arab, fors, turk va rus tillarini bilgan, bu esa uning ilmiy va ijodiy faoliyatini yanada kengaytirgan. Ibrat faqat adib emas, balki tarixchi, tilshunos, tarjimon va pedagog sifatida ham faoliyat yuritgan.

Jadid adabiyotida Is'hoqxon Ibratning oʻrni juda muhimdir. U maʼrifatparvarlik gʻoyalarini oʻz asarlarida keng targʻib qilgan. Uning fikricha, ilm-fan jamiyat taraqqiyotining asosiy omili boʻlib, jaholat esa orqada qolishning bosh sababi hisoblanadi. Shu sababli u xalqni oʻqishga, yangi bilimlarni egallashga chaqirgan.

Ibrat yangi usul maktablarini qoʻllab-quvvatlagan va ularning rivojiga hissa qoʻshgan. U eski taʼlim tizimini tanqid qilib, zamonaviy oʻqitish usullarini joriy etishni yoqlagan. Bu jihat uning jadid pedagogik qarashlarga yaqinligini koʻrsatadi.

Is'hoqxon Ibrat til va adabiyot rivojiga ham katta hissa qoʻshgan. U oʻzbek tilining boyligini targʻib qilgan, turli tillardan tarjimalar qilgan va lugʻat tuzish bilan shugʻullangan. Bu faoliyat jadid adabiyotining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega boʻlgan.

Uning sayohatlari ham ijodiga katta taʼsir koʻrsatgan. Hindiston, Turkiya, Arabiston va Rossiya kabi mamlakatlarda boʻlib, u yerda koʻrgan ijtimoiy va madaniy hayotni oʻz

asarlarida tahlil qilgan. Bu esa uning dunyoqarashini kengaytirgan va jadid g'oyalarini yanada chuqurroq ifoda etishga yordam bergan.

Ibrat asarlarida ijtimoiy muammolar ham keng yoritilgan. U savodsizlik, eski urf-odatlar, ilm-fan yetishmasligi va jamiyatdagi tengsizlik kabi muammolarni tanqid qilgan. Bu jihatlar uning ijodini jadid adabiyotining asosiy yo'nalishlari bilan uyg'unlashtiradi.

U milliy uyg'onish g'oyalarini ham ilgari surgan. Is'hoqxon Ibrat xalqni o'z tarixini bilishga, milliy qadriyatlarni qadrlashga va birlikda taraqqiyot sari intilishga chaqirgan. Uning fikricha, millat taraqqiyoti uchun eng muhim omil ilm va ma'rifatdir.

Is'hoqxon to'ra Ibrat (1862–1937) – o'zbek ma'rifatparvari, shoir, tarixshunos olim va ilk o'zbek noshirlaridan bo'lib, asl ismi Is'hoqxon, „Ibrat“ esa uning taxallusidir[3].

Hayoti Is'hoqxon to'ra Ibrat 1862-yilda Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan. Uning bobosi To'raxon maxdum Qo'qon xonligida katta e'tiborga ega ziyoli insonlardan bo'lib, To'raqo'rg'onda uzoq yillar qozilik qilgan va „Afsus“ taxallusi bilan she'rlar yozgan[4]. Is'hoqxonning otasi Junaydullaxo'ja she'riyatga ixlos qo'ygan, „Xodim“ taxallusi bilan she'rlar yozgan. Onasi Huribibi ham o'qimishli ayol bo'lgan va uyida qishloq qizlarini o'qitgan[5]. 1870-yillarda otasidan ayrilgan Is'hoqxon dastlab hijo usuliga asoslangan qishloq maktabida o'qiydi. Keyin onasini qo'lida ta'lim olib savod chiqaradi[6]. Is'hoqxon o'qishni davom ettirish uchun 1878-yilda Qo'qonga boradi va Muhammad Siddiq Tunqotar madrasasiga o'qishga kiradi. Is'hoqxon Qo'qonda o'qib yurgan paytlarida „Ibrat“ taxallusi bilan she'rlar yoza boshlaydi.

1922-yilda uning katta o'gli Abbosxon bosmachilar odami sifatida shubha qilinib, rus hukumati askarlari tomonidan kaltaklab o'ldirilgan. Ushbu ma'lumotlar Is'hoqxon Ibratning „Qo'rboshilar zamoni“ asarida yozilgan bo'lsa-da, 1937-yilda qatag'on avjiga chiqqan pallada, bu qo'lyozma asar ham Andijon zindonida yo'q qilinadi[7].

Faoliyati Is'hoqxon Ibrat 1885-yilda Qo'qondagi madrasani tugatib, To'raqo'rg'onga qaytadi. Is'hoqxon To'raqo'rg'onga qaytgach hijo usuliga asoslangan „usuli qadim“ maktablaridan tubdan farq qiladigan maktab ochadi[8]. Uning maktabi „usuli savtiya“ metodiga asoslangan maktab bo'lib, an'anaviy o'qitish usullaridan farq qiladi. Ammo bu

maktab uzoq faoliyat ko'rsata olmadi. Mutaassiblar maktab faoliyatini to'xtatishga bir necha bor uringan va oxir-oqibat uni yopishga erishgan.

Chet el hayoti va madaniyati bilan yaqindan tanishishni istagan Is'hoqxon 1887-yili sharq mamlakatlari bo'ylab safarga otlandi. Is'hoqxon to'raning safarga chiqishidan asosiy maqsad, avvalambor, onasining hajga olib borish haqidagi iltimosini qondirish bo'lsa, ikkinchidan, chet-el xalqlari hayoti, ma'daniyati bilan yaqindan tanishish, xorijiy tillarni o'rganish ishtiyoqi edi[9]. 1892-1896-yillarda Hindistonning eng katta port shaharlari Bombay va keyinroq Kalkuttada yashaydi. Is'hoqxon sayohati davomida 4 ta tilni mukammal o'rganadi[10]. Arab, fors, hind va ingliz tillari shular jumlasidandir.

U sharq tillari bilan bir qatorda, g'arb tillarini ham bilish zarur deb hisoblaydi va Arabistonda fransuz tilini, Hindistonda ingliz tilini, shu bilan birga, qadimgi finikiy, yahudiy, suryoniy, yunon yozuvlarini o'rganadi[11]. Is'hoqxon bu mamlakatlarda naqqoshlik, kishilarga muhr yasab berish, masjid-madrasalar peshtoqlariga va qabr toshlariga naqsh solib berish, kitoblardan na'muna ko'chirib berish bilan tirikchilik qiladi.

Is'hoqxon to'ra Ibrat 1896-yilda Hindistondan Birma orqali Xitoyga, so'ngra Qashqarga o'tdi va undan so'ng o'z vataniga qaytadi[12]. Is'hoqxon Hindistondan „Santur“ nomli musiqa asbobi, bir qancha plastinkalar va grammofon olib keladi[13][14]. Is'hoqxon To'ra Ibrat O'rta Osiyo hududidagi ilk matbaachilardan biri sifatida, 1908-yil Orenburg shahridan litografik mashina sotib olib, uni Orenburgdan Qo'qongacha poyezdda, Qo'qondan To'raqo'rg'onga tuyalarga ortib olib kelgan va o'z hovlisida „Is'hoqiya bosmaxonasi“ni tashkil qilgan[15]. Bu asbob-uskunalar mahalliy savdogar Gaufmandan to'lovni 11 yilda amalga oshirish sharti bilan sotib olingan edi.

Bu bosmaxona o'tgan asrning 60-yillarigacha faoliyat ko'rsatib kelgan va u yerda o'tgan davr mobaynida bir qator ilmiy-ma'rifiy kitob va risolalar, milliy gazetalar chop etilgan, ularni tarqatish uchun Farg'ona vodiysi bo'ylab o'nlab kitob do'konlari tashkil qilingan[19]. 1908-yilda „Fiqhi Kaydoniy“ nomli tarjima kitobi arabcha matnda nashr ettiriladi. 1907-yilda hattotlik san'atiga oid 17 xil yozuv bilan ifodalangan asari Turkiston general-gubernatori tomonidan faxriy chopon bilan taqdirlanadi.

Is'hoqxon Ibrat matbaachi sifatida 1908-yildayoq Namanganda „Matbaai Is'hoqiya“ni tashkil etib, kitob nashriga kirishgan edi[22]. Is'hoqxon Ibratning „Jome' ul-xutut“ asaridan oldinroq yaratilgan „San'ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy (Mirrajab Bandiy qo'li bilan ko'chirilgan Ibrat husnixat san'ati haqida Mufradot kitobi)“ asari xattotlar uchun husnixat bo'yicha qo'llanma sifatida yaratilgan bo'lsa-da, Farg'ona vodiysi viloyat va shaharlarida faoliyat ko'rsatgan usuli jadid maktablaridan „Alifbo“ darsligi sifatida ham qo'llangan.

1914-yilda To'raqo'rg'onda rus maktabi ochdi va uni „Uchitel“ deb nomladi. Maktabni 1916-yilda general-gubernatorlik ma'muriyati ruxsatisiz ochilganini bahona qilib yopib qo'yishadi. Is'hoqxon Ibrat 1898-yildan boshlab To'raqo'rg'on va Namangan shaharlarida xalq qozisi lavozimida faoliyat yuritdi.

1913-yilda „Matbaai Is'hoqiya“ qoshida „At-Tujjorun Namangon“ nomida gazeta chiqarishga harakat qiladi va hukumatdan ruxsat olish uchun ariza yozadi. Har qancha harakat qilsa-da, Is'hoqxon gazeta chiqarishga muvaffaq bo'la olmadi. Lekin keyinchalik o'z uyida kutubxona tashkil qildi va uni „Kutubxonayi Is'hoqiya“ deb atadi. Kutubxonaning maktab o'quvchilariga bag'ishlangan bo'limida S.Saidazizov, Munavvarqori Abdurashidxonov, A.Avloniy, M.Behbudiy, Ismoil Gaspirali, S.Gramenitskiy kabi pedagoglarning ellikdan ortiq darslik va o'quv qo'llanmalari bir necha nusxada, ta'lim-tarbiyaga oid yuzlab noyob kitoblar bo'lgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Is'hoqxon Ibrat jadid adabiyotining yirik vakillaridan biri sifatida o'zbek ma'rifatchiligi va milliy uyg'onish jarayonida muhim o'rin egallaydi.

Uning ijodi xalqni ilmga, ma'rifatga va yangicha fikrlashga chorlashi bilan ajralib turadi. Ibrat asarlarida savodsizlikka qarshi kurash, zamonaviy ta'limni targ'ib qilish, milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirish g'oyalari yetakchi o'rinni egallaydi. U yangi usul maktablarini qo'llab-quvvatlash orqali jadid pedagogik fikrining rivojiga katta hissa qo'shgan.

Shuningdek, uning tilshunoslik, tarjimonlik va sayohat natijasida shakllangan keng dunyoqarashi jadid adabiyotining mazmunan boyishiga xizmat qilgan. Umuman olganda,

Is'hoqxon Ibrat ijodi o'zbek jadid adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida muhim bosqich bo'lib, milliy uyg'onish g'oyalarini mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Uning asarlarida jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, eski qarashlar va taraqqiyotga to'siq bo'layotgan omillar ochiq tanqid qilingan. Shu bilan birga, u milliy uyg'onish, o'zlikni anglash va millatni birlashtirish g'oyalarini ilgari surgan. Is'hoqxon Ibratning sayohatlari natijasida shakllangan keng dunyoqarashi uning ijodini yanada boyitgan va uni jadid adabiyotining ilg'or vakillaridan biriga aylantirgan.

Ibrat tilshunoslik va tarjimonlik sohasidagi faoliyati orqali ham o'zbek adabiy tilining rivojiga katta hissa qo'shgan. U turli tillarni o'rganib, ularni o'zaro qiyoslash orqali ilmiy va madaniy aloqalarni kengaytirishga harakat qilgan. Bu jihat ham jadid adabiyotining xalqaro tafakkurga yaqinlashishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Is'hoqxon Ibrat ijodi nafaqat adabiy meros sifatida, balki ma'rifiy harakatning muhim yo'nalishi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Uning g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, yosh avlodni ilmga, ma'naviyatga va taraqqiyotga undab kelmoqda. Jadid adabiyotidagi uning o'rni esa o'zbek milliy uyg'onish tarixining ajralmas qismi sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. – “Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch”, Toshkent, 2008.
2. Mirziyoev Sh.M. – “Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”, Toshkent, 2016.
3. Jo'raev N. – “O'zbek jadid adabiyoti tarixi”, Toshkent, 2010.
4. Qosimov B. – “Milliy uyg'onish: jadid adabiyoti va ma'rifatchilik”, Toshkent, 2004.
5. Yo'ldoshev Q. – “O'zbek adabiyoti tarixi”, Toshkent, 2012.
6. Is'hoqxon Ibrat – “Tarixi Farg'ona”, qo'lyozma manbalar, XIX asr oxiri.
7. Is'hoqxon Ibrat – “Lug'ati sitta al-sina”, ilmiy meros, Toshkent nashrlari.
8. Abdurashidov A. – “Jadidchilik harakati va uning namoyandalari”, Toshkent, 2015.
9. Rajabov N. – “O'zbek ma'rifatparvarlari va jadid adabiyoti”, Toshkent, 2009.

10. Rasulov H. – “XX asr boshidagi o‘zbek adabiy jarayoni”, Toshkent, 2011.
11. Ziyoev A. – “Turkiston jadidlari tarixi”, Toshkent, 2007.
12. Karimov S. – “O‘zbek adabiyoti va milliy uyg‘onish”, Toshkent, 2013.
13. Rahimov B. – “Ma’rifatparvar adiblar ijodi”, Toshkent, 2018.
14. Ibrat Is’hoqxon – “Sayohatnoma”, tarixiy-adabiy manba.
15. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi – “Is’hoqxon Ibrat” maqolasi, Toshkent, 2000-yillar nashri.